

Đenan Galešić, dipl. iur.

Sigurnosni i drugi ključni aspekti bosanskog egzistiranja prije i za vrijeme okupacije od strane Austro - Ugarske Monarhije i bosanski odbrambeni rat

Safety and other key aspects of Bosnian existence before and during the period of Austro-Hungarian occupation and Bosnian defense war

Sažetak

Međunarodni poredak koji je uspostavljen Bečkim kongresom i koji je donio Evropi dugi period mira, počeo je gubiti na svojoj stabilnosti odlaskom kneza Metternicha sa evropske diplomatske i političke scene. Godine 1854. izbio je Krimski rat, koji je za konsekvence imao urušavanje međunarodnog poretka i potpuni poremaćaj ravnoteže snaga uspostavljene Bečkim kongresom. Istočno pitanje je tako snažno involvirano u međusobne odnose velikih sila, da se može reći da se čitav međunarodni poredak u suštini urušio na istočnom pitanju. Bosna u ovom periodu prolazi kroz turbulentno razdoblje koje karakterišu brojni izvanbosanski utjecaji čija su meta bosanski ljudi svih

vjeroispovjesti. Njihovo antibosansko djelovanje usmjereno je prema teritoriji i ljudima Bosne, sa krajnjim ciljem njenog teritorijalnog cijepanja i debosniziranja njenog stanovništva. Odlukama Berlinskog kongresa dopušteno je Austro - Ugarskoj Monarhiji da okupira Bosnu. Vjekovni osjećaj bosanskog stanovništva da je prepušten sam sebi i da je odbrana Bosne u njegovim rukama kao i mnogo puta do tada, uslovio je oružano organizovanje protiv austrougarskog okupatora i sukob sa austrijskim jedinicama unutar Bosne.

Ključne riječi:

Bosna, Bosna i Hercegovina, Istočno pitanje, Berlinski kongres, Austro-Ugarska, Rusija, Srbija, okupacija, odbrambeni rat.

Sudbinu Bosne u 19. vijeku treba sagledavati kroz pojave i događaje koji su bili ključni da se interes za našu zemlju i dešavanja u njoj umnogostruči, a kada su u pitanju evropske sile toga doba, prvenstveno Austro – Ugarska i Rusija. U ovom kontekstu prioritetno je za istaći tzv. istočno pitanje, koje se otvara još krajem 17. vijeka ekspanzijom evropskih sila prema Srednjem Istoku, zatim kroz buđenje nacionalne svijesti raznih naroda u okviru Osmanskog carstva, te istovremenom neefikasnošću osmanske državne uprave i organizacije. Istočno pitanje u svojoj suštini predstavlja skup političkih, etničkih, ekonomskih i vjerskih problema Osmanskog Carstva i to područja Balkana, Anadolije, Sirije, Mezopotamije, Egipta i sredozemne obale Afrike do Tunisa. Ono se razvijalo kroz mnogo aspekata i etapa, a njegova bitna karakteristika je međusobni rivalitet evropskih sila tog vremena koje su težile da pod svoju kontrolu stave ključne geografske položaje i tačke Osmanskog carstva: Istanbul, Bosfor i Dardanele, te da dođu u direktan posjed osmanskih teritorija na Balkanu. (Šiljegović, 1960.). Od Požarevačkog mira (1718.g.) do Bečkog kongresa (1815.g.), Austrija, Velika Britanija, Francuska i Rusija, faktički su se nadmetale koja će ostvariti kontrolu nad pojedinim područjima Osmanskog carstva, te koja će doći u direktni posjed što većeg dijela teritorije tog raspadajućeg Carstva. Istočno pitanje početkom 19. vijeka poprima nove karakteristike i ulazi u svoju novu etapu, i to kroz nacionalne i oslobodilačke ratove balkanskih i drugih naroda Osmanskog carstva, gdje se Prvi srpski ustanak izdvaja kao svojevrsan početak takvih aktivnosti. Od tada, balkansko pitanje polako prerasta u u glavni politički problem Evrope. U ovom smislu valja apostrofirati da je pritisak pravoslavnog stanovništva na osmansku vlast na Balkanu poticala Rusija, koja se ovim procesom solidno okoristila za svoju ekspanziju. (Isto.)

Austrija je od početka 18. vijeka okruživala Bosanski ejalet sa sjevera i sa zapada i od tog vremena ona vodi vrlo aktivnu politiku prema Bosni. Značaj Bosne za Austriju još se i povećava kada odlukama Bečkog kongresa (1815.) ona ponovo zaposjeda Dalmaciju i preuzima vlast u Dubrovniku, pa tada graniči sa Bosnom na sjeveru, zapadu i jugu. Planovi koji se od tada stvaraju u austrijskoj carskoj obavještajnoj kancelariji imaju za cilj: objedinjavanje austrijske teritorije u ekonomskom i političkom smislu, tj. da se austrijske teritorije spoje sa Jadranskom obalom, što je bilo jedino izvodiivo preko teritorije Bosne. I to je jedan od ključnih razloga zašto je prisustvo Austrije u Bosni, operacionalizovano kroz

snažan obavještajni prodor, bio imperativ austrijske carske kancelarije. Uporedo sa navedenim, Austrija je nastojala držati permanentno dobrim odnose sa bosanskim valijom. Naime, Austriji je bilo u naročitom interesu da se održava mir na granici sa Bosnom, posebno nakon 1838., kada je obnovila trgovačke ugovore sa Osmanskim carstvom, a upravo tih godina se i Velika Britanija pojavila kao konkurencija Austriji na balkanskom dijelu Osmanskog carstva. Austrija nikada nije podržala bosanske feudalce u njihovoj borbi za autonomiju Bosne (najeklatantniji primjer je pokret Husein kapetana Gradašćevića), upravo iz razloga što joj je bosanski valija obećavao mir na granici, pod uslovom da se skrši otpor domaćih feudalaca i pod uslovom da se Austrija ne miješa u ove djelatnosti osmanskog dvora. Ilustracije radi za navesti je da je Austrija, iskoristivši ovakve odnose i povoljne okolnosti, u Bosnu 1838. uputila istraživača i obavještajca Đovanija Drankića (rodom iz Zadra), koji se uz svesrdnu pomoć bosanskih franjevaca bavio ispitivanjem bosanskih rudnih nalazišta, čije je uzorke, kao i uzorak mineralne vode iz Kiseljaka odnio sa sobom nazad u Austriju. (Tepić, 1995.).

U ovom kontekstu valja akcentirati i to da su u vrijeme osmanske okupacije i uprave nad Bosnom, prilike u njoj, njena rudna nalazišta, kao i mnoga druga prirodna bogatstva Bosne bili tretirani kao tajna, tj. takvi podaci su se skrivali od „tuđinaca“. S tim u vezi zanimljivo je pisanje Filipa Lastrića, prvog bosanskog autora koji je napisao knjigu o Bosni pod naslovom „Pregled starina bosanske provincije“, izdatu u Veneciji 1762. godine. Lastrić je, naime, bio teolog i istoričar, živio je u Bosni od 1700. do 1783. Izdao je mnogo popularnih teoloških djela, a kao provincijal bosanskih franjevaca branio je istorijsko pravo provincije Bosne Srebrne. Lastrić je zapisao da u Bosni ima mnogo rudnih nalazišta, od kojih su neka iskorištena, a neka neiskorištena i to zbog politike osmanske države i vlasti u Bosni koja to drži u tajnosti. U velikim količinama se vadi željezna ruda koja se prerađuje u čelik, koji se izvozi u strane zemlje. U bosanskim rudnim nalazištima ima i arsenovog sulfida i žive, a u Gornjim i Donjim Solima ima soli, itd. Sve se ovo od strane bosanskih vlasti držalo u tajnosti. (Mønnesland, 2001.).

Sredinom 19. vijeka postalo je jasno da se Osmansko carstvo urušava. Nakon Krimskog rata (1853. - 1856.), osmanski dvor preuzeo je brojne međunarodne obaveze čije je izvršenje bilo veoma važno za evropske sile, pa se od tog perioda mutiplicira njihov interes za dešavanja u Bosni. Za vrlo kratko vrijeme u Sarajevu i Mostaru otvorile su svoje konzulate, vicekonzulate i konzularne agencije: Austrija,

Francuska, Velika Britanija, Rusija, Pruska i Italija, tako da su se od tog vremena sva zbivanja u Bosni odvijala pod prismotrom diplomatije evropskih sila. Najveću aktivnost poduzimala su diplomatska predstavništva Austro - Ugarske i Rusije, čiji se interesi snažno sukobljavaju na Balkanu, a u specifičnom su „dodiru“ na prostoru Bosne. Traba se osvrnuti i na to da je konsekvencija odlaska kneza Klemensa Von Metternicha sa političke i diplomatske scene Austrije i Evrope, kao i nove okolnosti na unutrašnjem i međunarodnom planu, bila: zaoštravanje austrijskog stava prema tzv. istočnom pitanju. Relapolitike i ravnoteže snaga koju je Metternich baštiniio i uspješno provodio nestalo je, a na scenu je stupio novi kurs austrijske politike na Balkanu, koji je za svoju osnovnu karakteristiku imao stvaranje preduslova za austrijsku ekspanziju na Balkan. U tom cilju, teritorija Bosne „prekrivena“ je mrežom diplomatskih predstavništava, ali i veoma razgranatom obavještajnom saradničkom mrežom. (Branković, 2009.).

Crkvene organizacije, pored diplomatskih predstavništava, značajno sudjeluju u ovim aktivnostima. Naime, loše i raspadajuće stanje osmanske uprave u Bosni, te naročito pojava nacionalnih pokreta koji su rastakali bosansko jedinstveno narodnosno tkivo, stvorili su pogodne uslove za uspješno djelovanje stranih obavještajnih službi u Bosni. Polovinom 19. vijeka postalo je jasno da je Bosna predmet nadmetanja između Srbije (posredno Rusije) i Hrvatske (posredno Austro - Ugarske), s tim da su prvi počeli nešto ranije i nešto organizovanije provoditi svoju politiku u Bosni. Ova politika čiji su najeklatantniji predstavnici na strani Srbije u to vrijeme i kasnije Ilija Garašanin i Vuk Karadžić, a na strani Hrvatske Ante Starčević i Eugen Kvaternik, imala je striktnu antibosansku notu i ona je prerasla u antibosanske projekte. Antibosanski projekti i jedne i druge strane, imali su svoje dvije zajedničke ključne tačke: prva je posrbljavanje bosanskog stanovništva pravoslavne vjere i kroatizacija bosanskog stanovništva katoličke vjere, a druga je prisvajanje bosanske teritorije, tj. priključenje komada bosanske teritorije Srbiji i (ili) Hrvatskoj. Bosanski muslimani su takođe predmet interesa antibosanskih projekata, ali oni su imali sekundaran značaj, tačnije dolazili su na red poslije istovjeraca u Bosni, pa se tako bosanske muslimane, po njima, treba „pretočiti“ kad su Srbi u pitanju u srpsko nacionalno tijelo, a kad su Hrvati u pitanju u hrvatsko nacionalno tijelo. (Malcolm, 1995; Branković, 2009.).

Da je u 19. vijeku obavještajni rad Austriji bio na prvom mjestu, kada je u pitanju bila Bosna, zorno pokazuje obim poslova i zadataka austrijskog

konzulata u Travniku, koji je otvoren 1808., a kojem je u prioritarnom zadatku bilo da: prikuplja podatke o Bosni i bosanskim prilikama, da prati politička, ekonomska i vojna zbivanja u Bosni i njoj susjednim ejaletima Osmanskog carstva, da pridobija bosanske katolike na svoju stranu, da insistira na poštovanju i prati provođenje raznih ugovora potpisanih između Austrije i Osmanskog carstva, da sa posebnom pažnjom prati kretanja u graničnim predjelima prema Austriji, itd. Nakon zatvaranja austrijskog konzulata u Travniku (1820.), ona u Bosnu šalje brojne civilne i vojne obavještajce, kao i razne komisije koje su sastavljene od obavještajnih radnika, a koje su se bavile rješavanjem međudržavnih pitanja sa Bosanskim ejaletom. Ovakva djelatnost austrijske carske obavještajne kancelarije nastavljena je sve do osnivanja austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu 1851., kada on preuzima značajnu ulogu koordinatora ovih aktivnosti. (Tepić, 1995.).

Austrijski vicekonzulat u Mostaru otvoren je nešto prije 1850. i bio je lociran u Vukodolu, pored Mostara, gdje je u to vrijeme bila najveća koncentracija katoličkog življa u Mostaru i okolini. Prvi vicekonzul Marko Vuletić, ali i svi kasniji vicekonzuli do okupacije Bosne 1878. (Josip Dubravčić, Konrad Vasić, Pavo Relja i Anton Stratz), zdušno su se trudili uspostaviti i održavati odličnu saradnju sa katoličkim sveštenstvom, gdje u ostvarenju tog svog cilja nisu imali većih problema, pošto je hercegovačkim katolicima prisutvo pripadnika jedne velike katoličke sile u Hercegovini veoma značilo u smislu materijalne, ali i moralne podrške. Osnovni zadaci ovog vicekonzulata bili su: ostvarivanje uvida u stanje i odnose između tri vjerske zajednice u Bosni, praćenje kakav je odnos vlasti prema njima, zatim razvijanje jake propagandne i političke djelatnosti, potom proširivanje i jačanje obavještajne saradničke mreže u tom cilju i iskorištavanje iste na suzbijanju sve snažnijeg ruskog uticaja na prostoru Bosne, itd. Jedna od vrlo zanimljivih aktivnosti austrijskog vicekonzulata je bila i izdavanje austrijskih pasoša stanovništvu Bosne, bez obzira na vjersku pripadnost, u čemu su prvenstvo imali katolici. U prostorima vicekonzulata je za cijelo vrijeme njegovog postojanja vršeno bogoslužjenje.

Valja istaći da polovinom 19. vijeka bosanski katolici nisu predstavljali bitan faktor u Bosni kada je u pitanju demografski, ekonomski i politički segment postojanja. Biskup Rafo Barišić, polako mijenja njihovo stanje, naročito u Hercegovini, pa se nakon što je sredio i konsolidovao crkvene prilike unutar katoličke zajednice, okreće evropskim vodećim silama, prvenstveno Austriji i Francuskoj, koje nastoji snažnije zainteresovati za položaj katolika

na području Bosne, a kroz svojevrstnu internacionalizaciju njihovih problema. Paralelno ovome biskup Barišić osigurava lojalno držanje katolika prema osmanskim vlastima, što vlasti cijene. Tako je biskup Barišić posredstvom Omer paše Latasa zatražio od osmanskih vlasti u Istanbulu dozvolu za građenje katoličke crkve u Mostaru, što je dokaz njegove pronicljivosti i snalaženja u novonastalim okolnostima. Gradnja crkve je odobrena, a sultan Abdulaziz je za crkvu darovao zemljište u mostarskom Podhumu i prilog od 2500 forinti, a njena izgradnja je počela u martu 1866. Ovim kursom biskupa Barišića ide i novi biskup fra Anđeo Kraljević. Za svoje aktivnosti biskup Kraljević je imao obezbjeđena sredstva iz nekoliko stranih fondova, pa su hercegovački franjevci, između ostalih, primali finansijsku pomoć iz fonda Josipa II Habsburškog i Lionskog društva za širenje vjere. Biskup Kraljević je u maju 1872. dobio poziv austrougarskog ministra vanjskih poslova Gyle Andrassyja da posjeti Beč, gdje je i otputovao i odakle se vratio sa doniranih 8.000 forinti što je bilo namjenjeno i iskorišteno kao osnovna glavica za osnivanje zaklade Mons Pietatis, koja je utemeljena u Mostaru. (Branković, 2009.).

Kroz ovakve i slične aktivnosti hercegovački fratri (pa posredno i narod koji ih je nerijetko i slijepo slušao), se protekom vremena sve više vezuju za austrijsku politiku i ideju privlačenja katolika koju je Monarhija provodila u Bosni, a što je egzaktno izraženo nakon izbivanja ustanka 1875. kada je biskup Kraljević, povodom vijesti da je Srbija odlučila pripojiti Bosnu sebi, otvoreno zatražio od osmanskog dvora da se u slučaju prestanka osmanske vlasti u Bosni, ista pripoji Austriji, tj. pripoji tamošnjim narodima austrijskog carstva, a ne Srbiji. Jedna od značajki ovog perioda je prodor kršćanskih organizacija iz inostranstva u Bosnu. Tako je 1869. dopušteno skupini katoličkih redovnika iz Porajnja da podignu samostan u blizini Banja Luke. Godine 1870. Miss Pauline Irby otvorila je djevojačku školu u Sarajevu koju je finansirala jedna kršćanska organizacija iz Engleske, a predavačice u školi bile su protestantske đakonice iz Njemačke. Godine 1871. u Bosnu je doputovala skupina sestara milosrdnica, redovnica iz Austrije, sa zadatkom da podignu samostan i otvore osnovnu školu. (Malcolm, 1995.).

Unutar bosanskog katoličkog življa, sredinom 19. vijeka izražene su ideje zakašnjelog Ilirskog pokreta, prije svega kao kulturnog pokreta, a čiji su promotori i nosioci franjevci Ivan Franjo Jukić i Martin Nedić. Ivan Franjo Jukić ovih godina baštini ideju integralnog bošnjaštva, tj. ideju da su svi stanovnici Bosne: Bošnjaci, bez obzira na konfesionalnu pripadnost. Ova Jukićeva ideja će se postepeno

„pretopiti“ u ideju da se Bosna treba priključiti Austriji sa ciljem ujedinjenja bosanskih katolika sa „maticom“ hrvatskog naroda, koju je ideju, između ostalih, baštiniio i na njenoj promociji djelovao fra Grga Martić, Josip Štadler, i dr. Fra Martić je, inače, po svom ličnom priznanju u svojoj knjizi „Zapamćenja“, bio austrijski obavještajni saradnik. (Čišić, 2011.).

Inače ideja integralnog bošnjaštva bila je imanentna franjevcima koji su ovu ideju razumjevali kroz historijski kontinuitet tadašnje Bosne sa srednjovjekovnom Bosnom. U istom smislu valja navesti i Osman Topal pašu koji je promovisao koncepciju integralnog bošnjaštva 1866. u novinama „Bosanski vijestnik“, a ona se temeljila na tvrdnji da postoji jedan bosanski narod koji je iako usko vezan za Osmansku državu, zadržao i ima sve narodne specifičnosti i koji je neodvojivo vjekovima vezan za svoju zemlju, Bosnu. Međutim, tada u Bosni nisu postojale one društvene snage koje bi takvu ideju percipirale kao za Bosnu, njen mir i prosperitet, spasonosnu ideju. Bosanski muslimani nisu prihvatili segment ove ideje i koncepcije koji je podrazumjevaio njihovu ravnopravnost sa katolicima i pravoslavicima. Bosanski pravoslavci su sve više tih godina bivali pod uticajem srpske nacionalne ideje i koncepcije, lansirane iz Beograda, po kojoj su svi stanovnici Bosne pravoslavne vjere – Srbi. Bosanski katolici su se tih godina sve više približavali i potpadali pod ideju i koncepciju lansiranu iz Zagreba, po kojoj su svi stanovnici Bosne katoličke vjere – Hrvati. (Tepić, 1995.).

Rusija takođe u ovom periodu, a u sklopu rješavanja istočnog pitanja, poduzima aktivnosti na proširenju svoje diplomatske mreže. Ruski konzulat u Sarajevu je u ovom smislu od velikog značaja, ali i konzulat u Mostaru, koji je otvoren u avgustu 1858. Konzulat u Mostaru, a s obzirom na ustanke u Hercegovini imao je sljedeće instrukcije i zadatke: prvenstveno zaštita pravoslavnog stanovništva Hercegovine i razvijanje kod njih osjećaja ljubavi i odanosti prema Rusiji, zatim praćenje austrijske politike i poteza usmjerenih protiv jačanja ruskog uticaja, kao i praćenje katoličke propagande protiv pravoslavlja, zatim po mogućnosti trebalo je biti posrednik između Crne Gore i Turske, te pratiti pogranična plemena u Hercegovini koja žele da se ujedine sa Crnom Gorom. (Branković, 2009.).

Od 1872. ruski vicekonzulat u Mostaru imao je nešto izmijenjene definisane zadatke rada i djelovanja. To su: učvršćivanje predanosti pravoslavlju kod pravoslavnog življa Hercegovine, uz podržavanje saosjećanja prema pravoslavnoj Rusiji, pružanje pokroviteljstva pravoslavnim žiteljima pred

osmanskim vlastima uz istovremeno održavanje dobrih odnosa sa vlastima, zatim aktivan rad na poboljšanju crkvenih i školskih prilika pravoslavnih žitelja Mostara i Hercegovine, potom zastupanje žalbi pravoslavaca ako su one zasnovane na zakonu, stvaranje uslova za otvaranje konzularne agencije u Trebinju, a ako je to neostvarivo, onda angažovati tajnog korespondenta, kao i onemogućavanje destruktivne aktivnosti austrijskih i francuskih diplomatskih predstavnika u Mostaru i Hercegovini uz nastojanje da se uporedo sa tim sa njima održe dobri odnosi. Ruski vicekonzulat u Mostaru ukinut je neposredno pred izbijanje ustanka u Hercegovini 1875. Treba reći i to da je francuski vicekonzulat u Mostaru postojao od 1866., engleski konzulat u Mostaru djeluje i prije 1861., kao i talijanski konzulat. U vrijeme ustanka 1875. - 1878. svi oni pojačavaju svoju diplomatsku i obavještajnu aktivnost, a svi su prestali sa radom nakon okupacije Bosne od strane Austro - Ugarske 1878. (Isto.).

Od polovine 19. vijeka jača pravoslavni element u čitavoj Bosni. Ova ekspanzija je naročito izražena u političkom, ekonomskom, kulturnom i prosvjetnom smislu. Domaće pravoslavno sveštenstvo i ranije izdiferencirani bogati trgovački pravoslavni sloj, ima vodeću ulogu u svim zbivanjima kada je u pitanju pravoslavni element u Bosni. Ova dva faktora (pravoslavno sveštenstvo i bogati trgovački sloj), postat će instrument putem kojeg ruska politika na Balkanu osigurava provođenje svojih interesa i ciljeva i to posredstvom Srbije i Crne Gore, a sve u sklopu rješavanja, po Rusiju vrlo važnog, tzv. istočnog pitanja. Rusi su permanentno poticali crnogorske pretenzije prema Hercegovini, a srpske prema Bosni, pa su u tom kontekstu podsticali i odobrali stvaranje povoljne klime i okolnosti da se pravoslavno stanovništvo Bosne i Hercegovine „pretoči“ u srpski nacionalni korpus. (Isto.).

Veliki dio ovih djelatnosti provoden je preko konzulata Rusije koji je tih godina otvoren u Mostaru i koji u Hercegovini obrazuje saradničku mrežu koja djeluje među pravoslavnim stanovništvom. Lokalne osmanske vlasti u Mostaru i u Hercegovini, koju su uglavnom činili domicilni Bošnjaci - muslimani, nadzirali su rad ove agenturne mreže, povremeno ih privodili i sprječavali njihove destruktivne aktivnosti, ali nikada nije poduzeta jedna odlučujuća, sveobuhvatna i energična akcija, koja bi anulirala ove djelatnosti. Interesantno je u ovom smislu navesti dešavanja iz 1869., kada je bosanski valija Safvet paša upozoren od strane Porte na rusku djelatnost u Bosni i na njenu saradničku mrežu. Na čelu ove mreže nalazio se beogradski mitropolit Mihajlo, a korespondencija sa saradnicima na terenu obavljala

se preko ruskih konzulata u Dubrovniku i Mostaru. Glavni nosioci aktivnosti u Mostaru bili su iguman manastira Žitomislić Serafim Perović, te arhimandrit Leontije Radulović i njegov brat Jovan Radulović, mostarski učitelj. Zatim, na terenu su djelovali i mostarski trgovac Jefto Bjelobrck, Nevesinjac Aleksa Jakšić, te čak i jedan franjevac Grko Šarić. Prilikom hapšenja nekih od njih, koje je izvršeno po naredbi Safvet paše, pronađena je i zapljenjena veća količina materijala propagandnog sadržaja sa dokazima o pripremi ustanka, koji će se i desiti 1875. U vremenu prije ustanka i za vrijeme trajanja ustanka (1875. - 1878.) naročito su aktivno propagandno djelovali mostarci Jefto i Đorđo Bjelobrck, Jeftan i Jovo Mrav, Đorđo Ćirić, Tomo i Đorđo Radulović, Nikola Zec, Jovo Ljepava, Jovo Dreč i Todor Ivanišević. (Isto.).

U drugoj polovini 19. vijeka pokreti i bune bosanskih pravoslavaca prvenstveno, sve više dobijaju forme nacionalnih pokreta. Naime, kneževina Srbija je koristila socijalno nezadovoljstvo pravoslavnog stanovništva Bosne da u njihovo bosansko biće inkorporiše svoje državne i nacionalne težnje prema bosanskom narodu i bosanskoj teritoriji. U ovom periodu u kneževini Srbiji, ali i u Bosni, nastaje niz tajnih organizacija koje baštine niz projekata oslobađanja od osmanske vlasti. Svi ovi projekti i organizacije svoju platformu djelovanja dobijaju od nacionalnih elita i planera iz Beograda, što je posebno izražena pojava nakon osnivanja organizacije „Ujedinjena omladina srpska“, 1866. Svim planovima koji dolaze iz beogradskih krugova, a koji se provode nad bosanskim pravoslavnim življem, zajedničko je to da je krajnji njihov cilj, pripajanje Bosne Kneževini Srbiji. (Tepić, 1995.).

Ozbiljne reforme koje u Bosni provodi Osman Topal paša (1861. - 1869.) nisu učvrstile osmanlijsku vlast i poredak. Ramazanskim zakonom i Saferskom naredbom iz 1859. ozakonjen je čiflučki sistem u Bosni i legalizovan zemljišni posjed uglavnom bosanskih muslimana feudalaca, a što će imati jak uticaj na pogoršanje agrarnih odnosa u Bosni. To će i biti jedan od niza uzroka svih seljačkih ustanaka u Bosni u 19. vijeku.

Hercegovački ustanci pravoslavnog življa (1852. - 1862.), zatim ustanak 1875. - 1878. (koji je imao značaj opšteg ustanka, ali je u svojoj suštini bio ustanak nemuslimanskog življa),

kao i ustanak pravoslavnog življa u Bugarskoj 1876., dovode do novih kriza koje svoj epilog dobijaju Rusko - Turskim ratom (1877. - 1878.). Ovaj rat završava Sanstefanskim ugovorom, koji je samo tri mjeseca kasnije stavljen van snage odlukama Berlinskog kongresa. (Šiljegović, 1960.).

Kada je u pitanju ustanak hercegovačkog pravoslavnog življa interesantno je navesti pisanje Felixa Philippa Kanitza, mađarskog crtača, etnologa i arheologa, koji je putovao iz Dubrovnika u Trebinje 1857. On je zapisao da je u Dubrovniku od strane jednog nepristrasnog izvora, predstavnika jedne njemačke velesile čuo da je tlačenje koje ustanici – pobunjenici u Hercegovini stavljaju na teret turskim činovnicima i bosanskoj feudalnoj aristokratiji, glavnim dijelom izmišljotina. Činjenice su bile takve da su siromašni Crnogorci bili više oporezovani od strane svoje domaće vlasti, nego bosanska raja. (Monnesland, 2001.).

Pokretanjem ustanaka Bosna se odjednom našla u centru pažnje zapadnoevropske javnosti. Dolaze mnogi strani dopisnici u Bosnu i odjednom su crteži i tekstovi iz Bosne skoro svakodnevna pojava u zapadnoevropskim novinama. Veliki evropski ilustrovani časopisi redovno donose izvještaje o borbama. Tako Bosna postaje skoro svakodnevna tema njemačkih časopisa „Illustrirte Zeitung“ i „Uber Land und Mer“, zatim engleskih časopisa „The Illustrated London News“ i „The Graphic“, zatim francuskih časopisa „Le Monde Illustré“, „L Illustration“ i „Le Tour du monde“, švedskog časopisa „Ny Illustrerad Tidning“, danskog časopisa „Illustreret Tidende“, i drugih. (Isto.).

Pomenuti bosanskohercegovački ustanak 1875. - 1878., imao je jednu specifičnost, koja se ogledala u tome da je u njemu pored ruralnog, uglavnom pravoslavnog stanovništva Bosne, učestvovao i pravoslavni građanski sloj, koji se ranije izdefinisao i koji je u prilikama ustanka preuzeo na sebe političko rukovodstvo ustanka, te koji je ustanku dao karakter nacionalno - oslobodilačkog pokreta. (Šiljegović, 1960.).

Osmanske vlasti nisu imale snage da uguše ustanak ni nakon trogodišnjih borbi, a ovaj momenat je najviše iskoristila Austro – Ugarska, kroz svoju upornu diplomatsku djelatnost na međunarodnom planu. Austrija je raspolagala preciznim obavještajnim podacima o stanju i pripremama za ustanak u Hercegovini i vrlo dobro je znala za ulogu Crne Gore u pripremama ustanka. S tim u vezi, austrijski car i kralj Franjo Josip I, u proljeće 1875. posjetio je Dalmaciju, gdje se zadržao oko dva mjeseca. U ta dva mjeseca primio je brojne delegacije katoličke crkve, kao i delegacije pravoslavaca iz Hercegovine. U istom cilju, car i kralj se u Kotoru 03.05.1875. susreo sa crnogorskim knezom Nikolom. (Bojić, 2001.).

Ustanak je planiran, podstican, organizovan, usmjeravan, vođen logistički, u oružju, municiji i svim drugim potrebama od strane Crne Gore (u istočnoj

Hercegovini), te od strane Srbije (u Bosni). U ovom kontekstu, zanimljivo je navesti da su ustanak u Hercegovini, koji je počeo u julu 1875., na početku vodili Mićo Ljubibratić i Aleksa Jakšić, koji su bili za opciju da se na ustanak pozovu svi Hercegovci, bez obzira na religijsku pripadnost, jer su raspolagali saznanjima da je raspoloženje i muslimanskog stanovništva istočne Hercegovine pozitivno prema ustanku. Knez Nikola je lično intervenisao da ustanak ne poprimi svenarodni karakter, nego da ima striktnu notu pravoslavnog ustanka. On je poslao svoje ljude da fizički rastjeraju Narodnu skupštinu ustanika pravoslavaca i muslimana, te da Ljubibratića fizički pretuku. Nakon ovoga Ljubibratić se povukao u Dubrovnik, a ustanak je nastavio egzistirati kao striktni pravoslavni ustanak. Radi potpune kontrole ustanka u Hercegovini, knez Nikola je na čelo ustanka postavio svoga tasta Petra Vukotića, koji je odmah prešao na paljenje, pljačku i ubijanje muslimana iz muslimanskih sela istočne Hercegovine. Naime, knezu Nikoli i vladi na Cetinju nije bio cilj svenarodni ustanak i oslobađanje Hercegovine od osmanske uprave, nego priključenje dijelova Hercegovine Crnoj Gori, gdje je muslimansko stanovništvo tih krajeva bilo smetnja koju treba opljačkati i anulirati. Paralelno je potencirano da je ono strani element – Turci. Crna Gora je, može se reći svoj cilj i ostvarila, jer je na Berlinskom kongresu njena do tada mala teritorija proširena jednim dijelom i na račun Hercegovine, gdje su joj odlukama Kongresa pripojeni gradovi Nikšić, Kolašin, Spuž, Podgorica, Žabljak, Bar i Ulcinj u kojima su ogromnu većinu činili muslimani (oko 46% Bošnjaci i oko 28% Albanci). (Isto.)

Ustanak koji je počeo u Hercegovini, zahvatio je potom dijelove zapadne i istočne Bosne, a zatim dijelove Sandžaka, Makedonije i Bugarske. Ovi ustanci su jedna od etapa rješavanja „istočnog pitanja“, a za svoju konsekvencu imali su pokretanje rata Srbije i Crne Gore, pa nešto kasnije i Rusije protiv Turske. Odmah nakon izbivanja rata Srbije i Crne Gore protiv Turske, ustaničko vodstvo proglasilo je ujedinjenje Bosne sa Srbijom, koja je Mileta Despotovića uputila za komandanta ustaničkih snaga u Bosni. Istovremeno su hercegovački ustanici proglasili ujedinjenje sa Crnom Gorom i bili uključeni u crnogorsku vojsku. Ustanak je imao za posljedicu ogromna ratna razaranja i velike žrtve na svim stranama. (Tepić, 1995.).

Kako smo već i istakli, Austrija je aktivno pomagala ustanak i njena uloga je bila od ključnog značaja za uspjeh ustanka. Preko austrijske teritorije prebacivana je sva logistička pomoć ustanicima, kao i ključne ličnosti koje je Srbija slala u Bosnu. Na

austrijskoj (Hrvatskoj) teritoriji formirani su u svim gradovima Slavonije, Dalmacije, Like i u Zagrebu, odbori za pomoć ustanicima. U Novoj Gradiški je čak bio smješten Glavni odbor bosanskih ustanika za oslobođenje, u kojem su bili Vaso Vidović, Spasoje Babić i Jovo Bilbija. Ovaj odbor bio je podređen i potpuno upravlján od strane Glavnog odbora za pomaganje ustanka, koji je formiran u Beogradu i kojim je predsjedavao i glavnu riječ vodio srpski mitropolit Mihajlo. Valja navesti i to da su razlozi za ustanak pravoslavnog življa Bosanske krajine bili identični onima u Hercegovini, samo što su vodeći ljudi ustanka radili u strogoj podređenosti i kooperaciji sa Beogradom, jer se imalo za cilj Srbiji priključiti Bosnu. Odnos prema bosanskim muslimanima bio je identičan: oni su strani element, ugnjetavački element, oni su Turci, njihova sela su se pljačkala, palila, a oni su se ubijali. Od vođa ustanka u Bosanskoj krajini bitno je istaknuti ulogu Vase Pelagića, koji je kao socijalista nastupao sa stanovišta da ustanak u Bosni treba da bude svenarodni, tj. da u njemu treba da učestvuju i bosanski muslimani. Međutim, i ovdje je prevladala suprotna politika, gdje je ključnu ulogu imala Srpska pravoslavna crkva. (Bojić, 2001.).

Nakon izbijanja ustanka u ljeto 1875., te nakon brojnih ustaničkih zlodjela nad bosanskim muslimanima, bosanski namjesnik je u Hercegovini u jesen i zimu 1875. okupio vojsku koja je djelovala na ugušenju ustanka. Pojedini begovi mobilizirali su i svoje plaćene jedinice koje su se nazivali bašibozuci i koje su bile okrutne u svom djelovanju prema ustanicima i uopšte prema nemuslimanskom stanovništvu Hercegovine. Godine 1876. popaljeno je i opljačkano na desetine nemuslimanskih sela i pobijeno oko 5000 seljaka, uglavnom bosanskohercegovačkih pravoslavaca. Do kraja 1876. broj izbjeglica iz Bosne dosegao je cifru od preko 200.000 ljudi, uglavnom pravoslavaca i nešto katolika. (Malcolm, 1995.).

Ustanak nije u potpunosti ostvario ciljeve i pretenzije Srbije, tako da se ona na kraju i ograđivala od njega, a najteži udarac Srbiji u ovom smislu, nanijela je Rusija, koja se u januaru 1877. sa Austrijom tajno dogovorila i dala joj saglasnost i pristanak da okupira Bosnu, te time spriječila stvaranje jedne veće slavenske države na Balkanu, što je i bio cilj Austrije. I prije 1877. Rusija i Austro - Ugarska su se pokušavali dogovarati oko raspodjele balkanskih teritorija koje je Osmansko carstvo držalo pod kontrolom. Međutim, početkom 1878. ruska vojska je bila nadomak Istanbula i bilo je po Tursku neminovno da se ona zaustavi, što je dalo odriješene ruke Rusima da diktiraju uslove mirovnog ugovora, koji

je i sastavljen u San Stefanu. Prema Sanstefanskom ugovoru glavna štitićenica Rusije, Bugarska, postala je Velika Bugarska, samostalna zemlja. Po istom mirovnom ugovoru za Bosnu je dogovoreno da ostaje u sklopu Osmanske carevine, ali da se u njoj imaju sprovesti reforme, a prema članu 14. Sanstefanskog ugovora, prihodi same Bosne imaju se trošiti samo za njene potrebe u iduće tri godine. Ovdje se prije svega mislilo na plaćanje odštete brojnim izbjeglicama, sanaciju štete, itd. Ugovor nije odgovarao planovima Austro - Ugarske, pošto bi po njemu od slabljenja Turske najviše koristi imala Rusija, pa je Sanstefanski ugovor odmah u junu 1878. revidiran na Berlinskom kongresu. Rusija nije uopšte uzimala u obzir interese Srbije prilikom sklapanja Sanstefanskog ugovora. (Šiljegović, 1960; Malcolm, 1995.).

Pošto su osmanski činovnici, službenici i upravljači, bili podjednako omraženi i od strane bosanskih muslimana, kao i od strane bosanskih nemuslimana, ova vijest je ponovo probudila nade u mogućnost da bosanski ljudi mogu dobiti šansu upravljati Bosnom, iako je međukonfesionalna mržnja snažno porasla u Bosni između 1875. i 1878. (Malcolm, 1995.). Nemirnost i nestabilnost Bosne, uz faktor želje da se kompenzira ruski uticaj na Balkanu i spriječiti njen prodor na Sredozemlje, bila je osnova što je Sanstefanski ugovor važio tri mjeseca. Pod izgovorom da se autonomija Bosne kakvu je predvidio Sanstefanski ugovor ne može provesti i ostvariti na terenu zbog nacionalne i vjerske podvojenosti bosanskog naroda, kao i zbog nesposobnosti Porte da spriječi i anulira anarhiju u Bosni, austrougarski ministar vanjskih poslova Gyula Andrassy zahtjevaó je da se Bosna stavi pod upravu Austro - Ugarske. Berlinski kongres je odlučio tako. Turski delegati, predstavnici na Kongresu, prihvatili su tu odluku pošto se Austro - Ugarska tajno i pismeno obavezala da će okupacija biti privremena, uz priznanje suverenih prava sultanu i da će se obje vlade sporazumjeti o pojedinostima okupacije poslije zaključka Kongresa. (Isto.)

Odluke Berlinskog kongresa uzročile su snažna previranja u Bosni. Na nagovještaj da bi Bosnu mogla okupirati Austrija, predstavnici bosanskih muslimana, prvenstveno iz Sarajeva, tražili su krajem maja 1878. od osmanskog dvora da se Bosni podari autonomija. Tražili su od svih stanovnika Bosne, bez obzira na vjersku pripadnost, da se ujedine u odbrani zemlje, da se formira Narodni odbor koji bi preuzeo upravu u zemlji. Osmanski dvor nije odgovorio na ove zahtjeve, pa su bosanski predstavnici naroda jednostrano 05.06.1878. osnovali Narodni odbor predstavnika svih vjeroispovjesti,

a odbor je osnovao Narodnu skupštinu za čitavu zemlju u kojoj su bili takođe predstavnici svih vjeroispovjesti u Bosni. (Bojić, 2001.).

Potaknuta ovim događajima, sredinom juna 1878. grupa uglednih bosanskih pravoslavaca, gdje u prvom redu treba izdvojiti Miću Ljubibratića, Aleksu Jakšića, Savu Dečanskog i dr., uputila je proglas muslimanima i kršćanima Bosni, u kojem se pozivaju da se ujedine u borbi protiv Austro – Ugarske okupacije koja slijedi, da se muslimani i kršćani u Bosni izmire, da se u odbranu Bosne pozovu muslimani i kršćani iz Novopazarskog sandžaka, da se uputi poziv pravoslavnim ustanovicima iz svih krajeva koji su privremeno izbjegli da se vrate u zemlju radi odbrane zemlje od okupacije, da se obrazuje vojska Bosne, te da se uputi izjava velikim silama o pomirenju muslimana i kršćana u Bosni. (Isto.).

U Sarajevu je početkom jula 1878. izbila oružana pobuna protiv osmanskih vlasti, a na čelu mase naroda kao najviše isticani predvodnici izbili su Salih Vilajetović (hadži Lojo), Muhamed Hadžijamaković, Rizvan beg Halilbašić i hadži Abdija Halačević. Hadži Lojo je tih dana neprestano držao fanatične vatrene govore pune vjerskog zanosa, te na taj način mobilisao stanovništvo svih vjeroispovjesti na odbranu zemlje. Otvoreno je po skupovima konstatovano da će Austrija da zauzme Bosnu i to sa sultanovim dopuštenjem. Najmnogoljudniji i najvatrejniji skupovi naroda održavani su u Sarajevu u dvorištu Begove džamije i u njenoj okolini. Na ovim skupovima, primarnu ulogu je u opštem haosu preuzeo pomenuti Vilajetović. Inače, Vilajetović je bio poznat po svom bahatom ponašanju, konzervativizmu, fanatičnosti i isključivosti. Naročito se ranije loše odnosio prema nemuslimanskom stanovništvu Sarajeva, po čemu je bio poznat i vlastima. Hadži Lojo je odlično iskoristio gorčinu naroda odlukama Berlinskog kongresa, pa je sve pozvao na pobunu protiv vlasti i protjerivanje austrougarskog konzula Vasića iz zemlje. On je svojim govorima fanatizovao muslimanske mase i bodrio ih na oružanu reakciju protiv zaposjedanja Bosne od strane Austro – Ugarske. Paralelno sa ovim aktivnostima on je pozivao bosanske pravoslavce, katolike i Jevreje da se priključe pokretu, što je jedan broj njih i učinio. (Tepić, 1995; Bojić, 2001.).

Pravoslavni predstavnici i njihovi prvaci u Sarajevu, u potpunosti su podržali oružanu pobunu i otpor austrijskoj okupaciji. (Dujmović, 2011.). Međutim, vjekovne suprotnosti između bosanskih feudalaca (u pravilu muslimana) i bosanskog

kmetstva (u pravilu katolika i pravoslavaca), kao i snažni uticaji od strane Hrvatske, Srbije i Crne Gore, imali su za konsekvencu da se u dobrovoljačke jedinice za odbranu zemlje od austrijske okupacije, masovno prijavljuju bosanski muslimani, dok su bosanski katolici i pravoslavci obrazovali nekoliko dobrovoljačkih jedinica i uglavnom davali moralnu i logističku podršku otporu. (Bojić, 2001.). Dana 28.07.1878. vođe pokreta su izabrali Narodnu vladu, kojim činom je prestala oficijelna osmanlijska vlast u Bosni. Posebno su dobro saradivali pravoslavci i muslimani u Sarajevu, ali i u nekim drugim krajevima Bosne, tako da se može reći da je otpor austrougarskoj okupaciji ujedinio bitan broj stanovnika Bosne.

Odmah nakon završetka rada Berlinskog kongresa, Austro – Ugarska je ubrzala pripreme za izvođenje vojne operacije okupacije Bosne. Austrijski obavještajni radnici procjenjivali su da je pokret otpora u Bosni znatno ojačao i da jača sve više. Postojala je i latentna opasnost da bosanske snage dobiju pomoć iz Sandžaka, što je uz podatak da bosansko – muslimanske snage angažovane donedavno u turskim formacijama u Bosni masovno prilaze pokretu, prerastalo u ozbiljan problem za Austro – Ugarsku. Generalna komanda u Zagrebu i baron Josip Filipović koji je imenovan za zapovjednika cjelokupne operacije okupacije Bosne, imali su kompletirane i precizne podatke o bosanskim cestama, planinskim prelazima, telegrafskim linijama, utvrđenjima, gradovima, stanovništvu, njegovoj nacionalnoj i socijalnoj strukturi, njegovom raspoloženju, itd. Posebno su računali na to da pravoslavci, a naročito katolici, neće pružiti otpor pri zauzimanju Bosne. Austrougarski generalštab i njegova obavještajna kancelarija je godinama pred ustanak, a naročito za vrijeme trajanja ustanka 1875. – 1878. sistematski prikupljala podatke o Bosni, prilikama u njoj, njenom reljefu, komunikacijama, gradovima, vojnim objektima, tvrđavama, vojsci, raspoloženju stanovništva, itd. Austrijanci su bili dobro obavješteni o ovim ključnim elementima, zahvaljujući i ekspediciji po Bosni austrijskog vojnog inspektora koja je trajala od 1871. do 1873., a koji je uz dopuštenje bosanskih vlasti proputovao čitavom Bosnom. Ovo je bilo i ostalo neobjašnjivo, osim ako se ne radi o čistoj naivnosti bosanskih vlasti. (Tepić, 1995; Malcolm, 1995; Bojić, 2001.).

Pokret otpora okupaciji Bosne buknuo je u svim gradovima, a nakon što su Austro – Ugarske trupe ostvarile početne uspjehe, došlo je do kolebanja među bosanskim pravoslavcima i katolicima, tako da su se nakon nekog vremena ostvarile prognoze austrijskih obavještajaca, da će na bojnopolju

na kraju ostati uglavnom muslimani. Okupaciju Bosne izvršile su Austro – Ugarske trupe od 29.07. do 20.10.1878., pored žilavog i na momente vrlo snažnog otpora bosanskih muslimana i ponegdje pravoslavaca. Za skoro tri mjeseca jedna od tada najsavremenijih armija Evrope, uz angažovanje oko 200.000 vojnika i oficira, vodila je 76 borbi na raznim mjestima u Bosni, dok je nije konačno potpuno okupirala 20.10.1878. (Šiljegović, 1960; Tepić, 1995.). Prva brdska brigada pod komandom generala Todorovića ušla je u Mostar bez borbi i otpora 05.08.1878. i ona je bila predhodnica glavnine snaga koje su u Mostar ušle dan kasnije na čelu sa generalom Stevanom baronom Jovanovićem, koji je komandovao trupama u operaciji okupacije Hercegovine. (Branković, 2009.).

U Bosni je za tri mjeseca zaposjedanja njene teritorije, bilo angažovano mnogo domaćeg stanovništva, velika količina domaćih ratnih sredstava, došlo je do velikog broja manjih i većih bitaka sa austrijskim okupacionim trupama, pa se s pravom može tvrditi da je pojam otpor neprikladan pojam da pojasni ova tromjesečna dešavanja, da on izgleda eufemistički i da bi pojam odbrambeni rat, koji je ujedinio bitan broj stanovnika Bosne bio mnogo više odgovarajući pojam. Upravo o ovom segmentu su pisali austrijski i srpski visoki oficiri, zatim ruski i američki eminentni historičari. (Bojić, 2001.) Ovaj odbrambeni rat bosanskih ljudi protiv okupacije Bosne, predstavlja jedan u nizu u bosanskoj istoriji zabilježenih slučajeva i primjera jasnog državotvornog ponašanja Bošnjaka. ■

Literatura

- Bojić, M. 2001. Historija Bosne i Bošnjaka (VII–XX vijek). Sarajevo: Šahinpašić.
- Branković, J. 2009. Mostar 1833–1918: upravni i politički položaj grada. Sarajevo: University Press.
- Čišić, H. 2011. Bosanskohercegovački muslimani i bosanska autonomija. Mostar: Bošnjačka zajednica kulture "Preporod", Gradsko društvo Mostar i Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Podružnica Mostar.
- Dujmović, S. 2011. Bosna i Hercegovina ne može ni da živi ni da umre – situiranje identiteta Bosne i Hercegovine kod bosanskohercegovačkih Srba (do 1941. godine). U: H. Kamberović, ur. Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju, knj. 1. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu.
- Filandra, Š. 1996. Bošnjaci i moderna – Humanistička misao Bošnjaka od polovine XIX do polovine XX stoljeća, Sarajevo: BKC.
- Imamović, E. 2016. Pregled historije Bosne. Sarajevo: Kongres Bošnjaka svijeta.
- Imamović, E. 1995. Historija bosanske vojske, Sarajevo: Art.
- Imamović, M. 1997. Historija Bošnjaka. Sarajevo: Preporod.
- Kadić, R. 1997. Hadži Lojo, Sarajevo: El Kalem.
- Kissinger, H. 1999. Diplomacija I i II. Beograd: Verzalpress.
- Klaić, B. 1968. Veliki rječnik stranih riječi, izraza i kratica. Zagreb: Zora.
- Krleža, M, N. Bogdanov i M. Gecan, ur. 1966–1969. Enciklopedija leksikografskog zavoda, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.
- Malcolm, N. 1995. Povijest Bosne: Kratki pregled. Zagreb/Sarajevo: Erasmus Gilda/Novi Liber/Dani.
- Mønnesland, S. i M. Vipotnik. 2001. 1001 dan – Bosna i Hercegovina slikom i rječju kroz stoljeća. Oslo: Syppress forlaget.
- Nakičević, O. 2001. Karabeg, Sarajevo: FIN.
- Oršolić, T. 1999. "Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi u zaposjedanju Bosne i Hercegovine 1878.", Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru. file:///C:/Users/Inter/Downloads/10_Orsolice_287_308.pdf
- Redžić, E. 1987. Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 18, Sarajevo.
- Roberts, J. M. 2002. Povijest Europe. Zagreb: AGM.
- Šiljegović, B. ur. 1960. Vojna enciklopedija, knjige 3 i 8. Beograd/Zagreb: Redakcija vojne enciklopedije/Grafički zavod Hrvatske.
- Tepić, Imamović, Nilević, Šunjić et al. 1995. Bosna i Hercegovina, od najstarijih vremena do kraja II svjetskog rata. Sarajevo: Generalštab ARBiH, Press centar ARBiH.
- Vasilj, S, S. Džaja, M. Karamatić i T. Vukšić. 1997. Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: HKD Napredak.
- Zgodić, E. 1999. Ideologija nacionalnog mesijanstva. Sarajevo: VKBI.